

Literacki obraz dorastania w świecie nowych technologii we współczesnej literaturze dla młodzieży na przykładzie powieści Clémentine Beauvais *Pasztety, do boju!*

Abstrakt:

Artykuł został poświęcony analizie literackiego obrazu dorastania w kulturze nowych mediów na przykładzie powieści *Pasztety, do boju!* Clémentine Beauvais (2015) jako pozycji reprezentatywnej dla nurtu współczesnej literatury dla młodzieży o wartościach psychoedukacyjnych. Pod uwagę wzięte zostały wewnątrztekstowe strategie zastosowane w powieści oraz zawartość treściowa. Rozważania obejmują aspekt obecności nowych technologii i zjawisk im towarzyszących w tworzywie fabularnym powieści oraz ważny temat dydaktycznej i psychoedukacyjnej roli pozycji młodzieżowej, szczególnie w kontekście cyberprzemocy oraz nabywania przez nastoletnich czytelników kompetencji medialnych.

Słowa kluczowe:

Clémentine Beauvais, nowe technologie, obraz dorastania, *Pasztety, do boju!*, pokolenie Z, powieść dla młodzieży, współczesna literatura młodzieżowa

The Literary Image of Growing Up in a World of New Technologies in Contemporary Young Adult Literature: A Case Study of Clémentine Beauvais's Novel *Piglettes*

Abstract:

The article is dedicated to analysing the literary image of growing up in the new media culture based on Clémentine Beauvais's novel *Piglettes* (2015) as a representative example of a psychoeducational trend of contemporary young adult literature. The analysis considers the intra-textual strategies employed in the novel

* Dominika Elżbieta Psujek – mgr, absolwentka Wydziału Psychologii oraz Wydziału Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego, pracuje jako psycholog dzieci i młodzieży. Jej zainteresowania naukowe obejmują badania międzydziedzinowe integrujące wiedzę psychologiczną (w szczególności psychologię rozwojową, kliniczną, narcyjną i pozytywną) z literaturoznawstwem. Kontakt: d.e.psujek@gmail.com.

and its content. The discussion covers the presence of new technologies and related phenomena within the narrative framework of the novel, as well as the important topic of the didactic and psychoeducational role of young adult literature, especially in the context of cyberbullying and the development of media literacy among teenage readers.

Key words:

Clémentine Beauvais, new technologies, image of growing up, *Piglettes*, Generation Z, young adult novel, contemporary young adult literature

Wszegobecne w kulturze nowe technologie oraz media społecznościowe od wielu już lat intensywnie oddziałują na literaturę dla dzieci i młodzieży, stając się zarówno trwałą częścią świata przedstawionego, jak i głównym twórczym fabularnym, konstrukcyjną podstawą istnienia wielu utworów (Papuzińska, 2006). Weronika Kostecka (2015) pisze, że „nowe media i rozmaite odsłony wirtualnego świata bywają nie tylko elementami rzeczywistości przedstawionej, lecz także – i są to szczególnie ciekawe przypadki – inspiracją dla powieściowych strategii narracyjnych i rozwiązań fabularnych” (s. 48).

Badacze podejmowali już temat literackich rekonstrukcji dorastania w świecie nowych mediów (np. Kostecka, 2015; Kruszyńska, 2015; Kulig, 2015) w analizach takich pozycji jak: cykl *Felix, Net i Nika* Rafała Kosika (2004–), powieści *A jeśli zostanę...* (2012) i *Ten gruby* (2011) Barbary Ciwoniuk, a także *Koniec gry* Anny Onichimowskiej (2012), *Wszystkie lajki Marczuka* Pawła Beręsewicza (2012), *Diament* Jana Pawła Krasnodębskiego (2007) czy liczne powieści Marty Fox. Opracowania spójnie wskazują, że obecność technologii w fabule wpływa korzystnie na wiarygodność fikcyjnej rzeczywistości i w efekcie może zwiększać szansę utożsamienia się odbiorcy ze światem przedstawionym. Uwaga badaczy skupia się również na pośredniej psychoedukacji, ostrzeżeniach czy pouczeniach obecnych w literaturze dla młodych czytelników, ukazywaniu w powieściach m.in. potęgi internetu i mediów społecznościowych, ich wątpliwej wartości dydaktycznej, ryzyka anonimowości (bądź jej braku), zagadnieniu powierzchowności relacji nawiązywanych online, cyberprzemocy oraz reagowaniu na nią, a także temacie łamania prawa w sieci. Równocześnie autorzy badań wskazują na pozytywne aspekty przedstawienia rzeczywistości wirtualnej, m.in. dominację i odrębność pokolenia młodych ludzi w postfiguratywnej kulturze medialnej, możliwość ekspresji i kreowania siebie, autoterapię poprzez pisanie online czy szansę na nawiązywanie kontaktów z rówieśnikami (Kostecka, 2015; Kruszyńska, 2015; Kulig, 2015; Papuzińska, 2006; Rish, 2019). Wydaje się, że twórcy literatury młodzieżowej zarówno zwracają uwagę

na niebezpieczeństwa świata technologii, jak i wskazują na wszechobecność nowych mediów, fascynację nimi przez odbiorców oraz atrakcyjność przestrzeni wirtualnej.

Nowe technologie wykazują silny potencjał kulturotwórczy, czego dowodem jest ich obecność w wielu – również najnowszych – powieściach młodzieżowych autorstwa rodzimych twórców, a także w pozycjach tłumaczonych dostępnych na polskim rynku wydawniczym. Są to m.in. *Szeptane* wspomnianego już Pawła Beręsewicza (2018), *Już, już!* Katarzyny Wasilkowskiej (2021), *Czerwone chustki* Roberty Marasco (2020), *Dziewczyna w realu* Tamsin Winter (2021) czy cykl dzienników Harper Drew autorstwa Kathy Weeks (2022–). Pozycją czytelniczą ukazującą literacki obraz dojrzewania w cyfrowym świecie, ale także poruszającą temat internetowej przemocy, jest powieść Clémentine Beauvais *Paszty, do boju!* wydana we Francji w roku 2015, w Polsce zaś w 2017. Po sukcesie w kraju ojczystym książka również w Polsce zyskała dużą popularność¹.

Co ciekawe, mimo coraz częstszej obecności nowych mediów w powieściach dla młodzieży zagadnienie współczesnej literackiej rekonstrukcji dorastania w świecie technologii nie jest szeroko podejmowane przez badaczy. Choć współczesna literatura zrezygnowała z programowego nauczania, wciąż pozostaje ona nośnikiem ważnych treści, przestrzenią kształtowania systemu odniesień, dostarczania czytelnikowi narzędzi do rozumienia zarówno otaczającego świata, jak i samego siebie (Ungeheuer-Gołąb, Chrobak, 2012). Obecna sytuacja, w której nowe media zaczynają wieść prym w kulturze, skłania do refleksji na temat książki jako społeczno-kulturowego fenomenu mającego funkcję wprowadzania młodych czytelników w świat. A skoro zadaniem literatury jest uczenie czytelnika podstawowych umiejętności konceptualizowania otaczającej rzeczywistości, a także rozumienia samego siebie, to trafne wydaje się pytanie Michała Kłobukowskiego (2015): „Co oznaczają metamorfozy świata mediów dla literatury dziecięcej i młodzieżowej, dla ich dydaktycznej i inicjacyjnej roli?” (s. 23). Czy powieść współcześnie może być nośnikiem profilaktycznych treści psychoedukacyjnych, czyli upowszechniać wiedzę psychologiczną, zwiększać świadomość czytelników na temat czynników sprzyjających dobrostanowi oraz uczyć zachowań adaptacyjnych i umiejętności potrzebnych w różnych sytuacjach życia nastolatków (Majewicz, Wolny, 2017; Wrona-Polańska, 2013)? Czy możliwa jest także edukacja medialna, czyli rozwijanie krytycznego rozumienia natury nowych technologii, wykorzystywanych przez nie technik oraz ich wpływu na rzeczywistość, ale również nauka selekcji, analizy

---

¹ Powieść kilkakrotnie przeniesiona na scenę teatralną w Polsce, a także polecana m.in. przez Joannę Olech (2017) w dwumiesięczniku *Książki. Magazyn do Czytania*.

i twórczego wykorzystywanie informacji oraz kreowania własnych pomysłów medialnych (Ogonowska, 2013)? Czy takie treści mogą być obecne na kartach tradycyjnej, papierowej książki?

Celem niniejszego artykułu jest próba uchwycenia literackiego przedstawienia dorastania w świecie nowych technologii w powieści *Pasztety, do boju!* Beauvais (2015/2017), ale również zwrócenie uwagi na edukację medialną oraz psychoedukację obecną pośrednio w najnowszej literaturze młodzieżowej. Analizie poddana zostanie zawartość treściowa pozycji oraz wewnątrztekstowe strategie zastosowane w powieści. Ekspansywność nowych mediów w świecie społecznym i kulturowym jest niepodważalna. Technologie informacyjno-komunikacyjne trwale zagościły w życiu nastolatków, a sami adolescenti stali się aktywnymi uczestnikami cyfrowej kultury mobilnej. Autorzy częściej piszą już nie o relacjach, a o przenikaniu, nierozzerwalności sfer technologii i życia społeczno-kulturowego (Kopciewicz, 2016). Skoro „nastolatki szukają w literaturze siebie, swoich pasji, zainteresowań, problemów”, a „[b]ohaterowie i ich historie są im bliskie, jeśli odnajdują w nich odpowiedzi na ważne, kluczowe dla ich wieku pytania” (Latoch-Zielińska, 2020, s. 95), to nic dziwnego, że technologia na stałe zagościła w powieściach młodzieżowych. Utwory mają znaczne możliwości oddziaływania na czytelnika, pod warunkiem, że dotyczą zagadnień rzeczywiście istotnych dla odbiorcy, angażujących całą jego osobowość, gdyż „przyciągnąć uwagę może tylko taka literatura, która dotyczy spraw ważnych i intensywnie przeżywanych” (Papuzińska, 1996, s. 10). Wydaje się, że nie ma dla literatury innej drogi, jak tylko podążać za kulturowymi zmianami. Wiarygodność przedstawionej w książce rzeczywistości zwiększa się, gdy pełna jest ona odniesień do pozaliterackiego świata odbiorcy. Tak też skonstruowana jest powieść *Pasztety, do boju!*. Elementy związane z nowymi mediami są integralnymi składnikami świata przedstawionego.

Punktem wyjścia powieści jest rozstrzygnięcie internetowego konkursu, którego celem było wyłonienie najbrzydszych dziewczyn ze szkoły: „No, wyniki są na fejsie: jestem Brązowym Pasztetem [...]. Słodziak Malo zamieścił komentarze pod zdjęciami osiemnastu kandydatek [...]. Było już pod tym pełno lajków (78). Dodałam swojego (79)” (Beauvais, 2015/2017, s. 7). Przedstawienie bezpośredniego wydarzenia problemowego otwiera powieść. Dalszy rozwój fabuły *Pasztetów...* powiązany jest z plebiscytem: zdobywczynie miejsc na podium konkursu spotykają się i podejmują decyzję o wyruszeniu na rowerową wyprawę do Paryża, podczas której nastolatki będą sprzedawać prawdziwe paszteciki. Wątek przemocy internetowej służy w powieści jako spoiwo organizujące całość świata przedstawionego utworu. Schemat fabularny stworzony przez Beauvais oparty jest na rozbudowanym, wielowątkowym układzie

zdarzeń, jednak zawiązanie akcji możliwe jest dzięki inicjalnej trudności. Internetowy konkurs to nie jedyna obecność nowych mediów w powieści – książka pełna jest odniesień do cyfrowego świata. Bohaterowie *Paszтетów, do boju!* są aktywnymi użytkownikami technologii, która stanowi integralny składnik ich codzienności. Korzystają z telefonów w celach komunikacyjnych – piszą do siebie wiadomości SMS, dzwonią do rodziców, dziennikarzy, znajomych, odsłuchują pocztę głosową, otrzymują komunikaty przez różnorodne aplikacje, m.in. Snapchat. Są również użytkownikami innych platform społecznościowych – mają konta na Facebooku, Twitterze, udostępniają tam treści, wchodzi w interakcje, reagują na posty, umieszczają zdjęcia, zostawiają komentarze: „I zaraz tik-tik, tik-tik, ekspresowo pisze esemesa na iPhone'ie ozdobionym wspaniałymi samoprzylepnymi klejnotami” (s. 58); „Jego komórka pobrzękuje; pewnie coś dostał, mejla albo esemesa. Wprowadza kod. Dostał snapa” (s. 228).

Nowe technologie towarzyszą również bohaterom w czasie wolnym i ułatwiają im rozwijanie różnych pasji. Astrid jest fanką strategicznych gier komputerowych, a Mireille „pichci z przepisów znalezionych w Internecie” (Beauvais, 2015/2017, s. 29). Spędzanie czasu w świecie wirtualnym jest również jednym ze sposobów radzenia sobie z różnego rodzaju trudnościami. Główna bohaterka, Mireille, informuje czytelników, co robiła po wygranej konkursie trzy lata temu: „[...] przez trzy godziny oglądałam na YouTube filmiki z kotami, które się wożą na robotach sprzątających” (s. 20).

Interesującym faktem jest, że protagonistki nabywają w czasie akcji powieści kompetencji cyfrowych, które mogą być doskonałe również przez współczesne nastolatki (Gruhn, Brzózka-Złotnicka, 2014). Pomimo dużego zaabsorbowania i intensywnego wykorzystywania nowych mediów, badania wskazują na niski poziom kompetencji technicznych wśród pokolenia Z (Boyd, 2014; za: Bougsiaa, Kopciewicz, 2016). Bohaterki opisywanej powieści wyszukują w internecie bardzo wiele informacji, formułują zapytania i operatory logiczne, dobierają odpowiednie źródła. Jedną ze zdobytych przez postacie umiejętności jest zaplanowanie trasy wycieczki rowerowej przy pomocy technologii informatycznych:

- Poszukałam w Google Maps trasy [...] – oznajmia Astrid, włączając przeglądarkę. – Tu jest.
- Super! – wykrzykuje Hakima. – Prawie prosta droga! I raptem cztery godziny dziesięć minut!
- No tak, ekstra – ja na to – tylko że samymi autostradami. Fajnie będziemy wyglądały, kiedy spróbujemy się rozpędzić do stu trzydziestu na godzinę z przyczepką wyładowaną pasztecikami [...]. Czy przypadkiem nie zapomniałaś

zaznaczyć pola „rower” zamiast „samochód” w kalkulatorze trasy? [...] Klika na „rower”, próbuje od nowa obliczyć trasę i czas potrzebny na jej przebycie i... wszystko się wiesza. Zastygły ekran odmawia odpowiedzi. Parę Ctrl+Alt+Del później dociera do nas jasno, że nie można liczyć na amerykańskie superkomputery, jeśli chodzi o wyszukanie najdogodniejszej trasy do roweru z Bourg-en-Bresse do Paryża [...].

– Bo jeszcze – odzywa się Hakima – w pasku wyszukiwania można wklepać coś w stylu: „Jak najszybciej można dojechać na rowerze z Bourg-en-Bresse do Paryża?”. I normalnie internet wie.

Mówisz, masz – bo faktycznie okazuje się, że jakiś internauta pięć lat temu na forum Velofrance zadał pytanie tej treści (Beauvais, 2015/2017, s. 78).

Protagonistki korzystają z realnie istniejącego narzędzia do planowania tras rowerowych Velofrance.fr (aktualna strona: www.francevelotourisme.com), które pozwala na łączenie różnych parametrów (dni, postoje, punkty naprawy rowerów, oglądanie części tras na zdjęciach). Bohaterowie powieści używają również innych aplikacji czy oprogramowań: zapoznają się z oceną internautów i szczegółowymi opiniami na TripAdvisorze, podróżują z pomocą urządzenia GPS, oglądają w Google Earth miejsca, które chcieliby zobaczyć na własne oczy, a także wirtualnie zwiedzają miasta przy pomocy Google Street View. Co ciekawe, w książce pojawiają się oprogramowania funkcjonujące w rzeczywistym świecie, z których z powodzeniem skorzystać mogą czytelnicy, a ich przedstawienie jest realistyczne: „Ładne, nie? Wspaniałe. Pogrzebałam w Google Earth. Zobaczycie, warto zboczyć trochę” (Beauvais, 2015/2017, s. 200); „Wiesz, to wygląda trochę inaczej. Na Google Street View samochody ci nie trąbią co pięć minut, a ludzie cię nie potrącają, są nieruchomi i mają rozmazane twarze” (s. 245). Taka prezentacja może pełnić funkcję edukacyjną, wspierającą czytelników w nabywaniu nowych bądź udoskonalaniu posiadanych przez nich kompetencji medialnych w zakresie wyboru źródeł, wykorzystywania informacji, znajomości oraz użytkowania różnorodnych aplikacji i programów.

W analizowanej powieści, tak samo jak we współczesnej literaturze dla dzieci i młodzieży jako takiej, nowe media obecne są na dwa sposoby. Jak pisze o tym Elżbieta Kruszyńska (2015):

Po pierwsze, poszczególne elementy związane z nowymi mediami mogą być składnikami świata przedstawionego. Występują wówczas najczęściej w postaci problematyki utworu (np. cyberprzemoc, uzależnienie od komputera) [...]. Po drugie, nowe media dostarczają literaturze dla młodych odbiorców interesujących form podawczych np. dziennik komputerowy, blog, gadu-gadu, SMS-y, maile (s. 84).

W *Pasztetach...* czytelnik odnajdzie obie strategie – zarówno obecność nowych mediów czy cybermobbingu w świecie bohaterów, jak i wprowadzenie stylistyczno-językowych rozwiązań odpowiadających rzeczywistym komentarzom zamieszczanym w internecie, pisany SMS-om czy artykułom publikowanym online. Od roku 2000 coraz więcej powieści młodzieżowych zawiera fragmenty naśladujące komunikację cyfrową, co zauważają badacze polscy i zagraniczni (Emge, 2004; Koss, Teale, 2009; Kruszyńska, 2015). Tradycyjna fabuła omawianej pozycji zawiera więc elementy mające swoje odpowiedniki w świecie wirtualnym, które odrębne są od tekstu ciągłego graficznie i językowo (w warstwie wizualnej zastosowane są inne rodzaje czcionek czy wielkości liter) m.in.: „Prawdziwe pasztety czy ktoś się pod nie podszywa? Zob. zdjęcia zrobione przez gości na balu w Cluny” (Beauvais, 2015/2017, s. 141) czy „@coqfloreant #selfie z #3pasztety z Mâcon! pycha zestaw pasztecik/kompot jabłkowy. Lajków 5, przesłany dalej przez @Progrès_ain” (s. 116). Z pewnością remediacja form podawczych zwiększa atrakcyjność tekstu, zbliżając powieść do atrakcyjniejszych wizualnie mediów. Kontakt z tekstem książki staje się dla osób z pokolenia imagologicznego bardziej naturalny, gdyż na co dzień czytają one więcej treści obrazowych, nielinearnych i hipertekstowych oraz jednocześnie przyswajają przekazy pochodzące z kilku źródeł (Bogusiaa, Kopciewicz, 2016). Narracyjny głos literatury młodzieżowej przekształca się także, by odzwierciedlać zmiany, które zachodzą w komunikacji nastolatków (Dagel, 2012). Młodzi ludzie w celach wymiany informacji używają głównie wiadomości tekstowych, stosują skróty, reagują wzajemnie na przekazywane treści. Badacze zauważają jednak, że strategie remediacyjne nie służą jedynie większej dostępności tekstu dla odbiorców (Emge, 2004). Nowe formy podawcze mogą pełnić również funkcję edukacyjną, wskazującą m.in. na niebezpieczeństwo w sieci, utratę prywatności czy przemoc wirtualną, do czego nawiązuje także dalsza część niniejszego opracowania.

Można zauważyć, że nie całe przedstawienie cyfrowej rzeczywistości zachowane jest w konwencji realistycznego odzwierciedlania świata technologii na kartach książki. „Idziemy wygooglować jej nazwisko. Idriss. W Bourg-en-Bresse pojawia się tylko przy jednym adresie, w dzielnicy Vennes po drugiej stronie miasta” (Beauvais, 2015/2017, s. 24). Dostępność danych osobowych – w tym adresów zamieszkania – w przestrzeni online jest ograniczona. Wydaje się, że w tym wypadku przedstawienie wyszukiwania adresu pełni funkcję akcyjotwórczą, nie zaś informacyjną czy edukacyjną. Podobnie w kontekście wspomnianego już tytułowego konkursu autorka ignoruje istnienie odpowiedzialności karnej za cyberprzemoc: „Przykro mi, Astrid. To absolutnie obrzydliwy konkurs. Próbowалаm załatwić, żeby go zakazano, ale

szkoła nic nie może zrobić, skoro odbywa się w internecie. Prawdziwy skandal” (s. 23). Być może w ten sposób autorka ukazuje ogromną siłę przemocy wirtualnej, wobec której instytucje stają się bezradne. Jednocześnie organizator konkursu, Malo, umieszcza na portalu społecznościowym kompromitujące zdjęcia, tworzy obraźliwe komentarze, wykorzystuje materiały na temat bohaterów, by im zaszkodzić, co spełnia kryteria cyberbullyingu i przemocy psychicznej stosowanej w przestrzeni internetowej (Szpunar, 2010), a nawet prześladowania (Pyżalski, 2010), z racji na fakt, że plebiscyt organizowany jest przez nastolatka rokrocznie. Co ciekawe, powieść nie odwzorowuje typowego charakteru poniżania w internecie, gdzie sprawca jest anonimowy, a ofiara i otoczenie nie zgłaszają aktu przemocy (Barlińska, 2010). Winowajca pozostaje bezkarny, a konsekwencje wobec Malo zostają wyciągnięte dopiero, gdy dokonuje czynu mającego materialne konsekwencje – zniszczenia rowerów. Taki rodzaj prezentacji zagadnień przemocy wirtualnej jako wydarzeń, wobec których placówki edukacyjne nie podejmują konkretnych działań, a sprawcy nie ponoszą konsekwencji, wydaje się charakterystyczny dla literatury młodzieżowej (Cummins, 2014). Biorąc jednak pod uwagę problem nasilającego się zjawiska cyberprzemocy, a także słabość działań profilaktycznych i interwencyjnych niwelujących zachowania przemocowe w internecie (Barlińska, Lalak, Szuster, 2018), takie przedstawienie wydaje się znaczące w kontekście psychoedukacyjnej roli powieści.

Autorka porusza temat agresji w sieci, nie skupiając się jednak na prawnych konsekwencjach cyberprzemocy czy bezpieczeństwie online. Beauvais przede wszystkim wskazuje na możliwe sposoby radzenia sobie z prześladowaniem. Warto nadmienić, że akty agresji realizowane za pomocą nowych technologii mają destrukcyjny wpływ na funkcjonowanie psychologiczne i zdrowotne jednostek oraz ich relacje społeczne. Ofiary cyberprzemocy narażone są na podwójne cierpienie – działania ze strony sprawcy, ale również stygmatyzację ze strony świadków, gdyż obraźliwe treści są wciąż dostępne online, co uniemożliwia nastolatkom odcięcie się od agresji (Barlińska, Szuster, 2014). Taka sytuacja może prowadzić do zwiększającej się izolacji społecznej (Walrave, Heirman, 2009), a także problemów takich jak: działania przestępcze, trudności szkolne, depresja, lęk, obniżone poczucie własnej wartości, a nawet myśli i próby samobójcze (Barlińska, Lalak, Szuster, 2018). Dlatego tak ważne jest podejmowanie tego tematu w literaturze, zwracanie uwagi na aktualnie istniejący problem. Kontakt z książką poruszającą wątek wirtualnej przemocy, sposobów radzenia sobie z nią czy przeciwdziałania tej formie agresji może pomóc nastolatkom, którzy z jednej strony w rzeczywistym życiu doświadczają różnych form prześladowania w sieci, a z drugiej – mogą sami być sprawcami cyberprzemocy.

Bohaterki powieści Beauvais, mimo że doświadczają przemocy, nie rezygnują z nawiązywania relacji rówieśniczych, lecz sięgają po najsilniejszy czynnik chroniący, jakim są satysfakcjonujące więzi z innymi. Ofiary dręczenia to zwykle osoby wyraźnie odrzucone, izolowane, ale i izolujące się od rówieśników, a także przejawiające braki w umiejętnościach społecznych (Tłuściak-Deliowska, 2018). Jednak nie tylko osoby prześladowane nie nawiązują więzi interpersonalnych. Większość pokolenia Z preferuje kontakty zapośredniczone technologiami, rzadko podejmuje się aktywności społecznych poza internetem (Całek, 2021). Omawiana w artykule powieść tworzy przeciwny obraz przedstawicieli tej generacji. Bohaterki po „wygranym” konkursie dostarczają sobie pozytywnych doświadczeń społecznych poprzez nawiązanie relacji, poznanie się i wspólne spędzanie czasu. Relacje z rówieśnikami dają siłę i motywację nie do zmiany swojego ciała, lecz do wyrażania siebie oraz realizacji swoich marzeń i pasji (kolarstwo, kulinaria, zwiedzanie), które dodatkowo mogą stanowić czynnik ochronny i wspierać nastolatki w adaptacyjnym funkcjonowaniu (Michel, 2014). Wątek relacji rówieśniczych, a także nabywania przez bohaterki kompetencji interpersonalnych (rozwiązywania konfliktów w czasie podróży, wykazywania się zdolnościami przywódczymi, szukania i oferowania sobie nawzajem pomocy) pełni funkcję wspierającą i wskazuje adekwatne sposoby radzenia sobie z trudnościami.

Osoby dręczone przejawiają zwykle nasilone zachowania internalizacyjne – obniżone poczucie własnej wartości, podwyższony poziom niepokoju, depresyjność; posiadają negatywne przekonania na własny temat (Tłuściak-Deliowska, 2018). I w tym wypadku omawiana powieść staje się nośnikiem pozytywnej profilaktyki poprzez dostarczenie wzorców pozytywnego funkcjonowania i budowania systemu odpornościowego. Taką funkcję w *Pasz-tetach...* pełni konstrukcja głównej bohaterki. Czytelnik poznaje świat wewnętrzny Mireille poprzez wykorzystanie przez autorkę narzędzi charakterystyki mentalnej (wprowadzania myśli, uczuć, przekonań czy intencji postaci) oraz strategii narracji pierwszoosobowej. Nastoletni odbiorcy poznają więc przedstawiony świat poprzez świadomość protagonistki. Wytworzona przez autorkę percepcja bohaterki staje się czynnikiem iluzjotwórczym. Konstrukcja nastolatki oparta jest na kryteriach psychologicznych i obyczajowych, które mają odzwierciedlać rzeczywistość, jednak Mireille zdaje się posiadać kompetencje rzadko dostępne potencjalnym odbiorczyniom powieści. Protagonistka jest ofiarą wieloletniej przemocy, na którą nauczyła się reagować z dystansem i humorem. Przed konkursem codzienność bohaterki była pozbawiona kontaktów społecznych. Mimo to postać cechuje humorystyczna ironia, pogoda ducha, wytrwałość i ogromna siła. Powieść zawiera fragmenty

opisujące trudności, których doświadczała w przeszłości Mireille, jednak obecnie jej umiejętności radzenia sobie w różnych sytuacjach życiowych znacząco przewyższają zdolności pozostałych uczestniczek wyprawy. Jej dojrzałość, emocjonalna stabilność oraz strategie radzenia sobie z trudnościami są zatem znacznie bardziej rozwinięte niż u typowej 15-latki. Dzięki odniesieniom do współczesnego świata pozaliterackiego postać nastolatki pozostaje wiarygodna i staje się wzorem do naśladowania. Co istotne, kreacja bohaterki nie jest przesadnie dydaktyczna, schematyczna czy moralizatorska. Zdaje się, że głosem Mireille mówi nie nastolatka, a osoba dorosła, przekazując odbiorczyńiom umiejętności i kompetencje dopiero nabywane w czasie dorastania. Są to działania wspierające, oparte o rozwijanie mocnych stron i zasobów jednostki – wzmacnianie indywidualnych cech, pasji i zainteresowań, zachęcanie do podejmowania wyzwań, nawiązywania przyjaźni, akceptacji i wyrażania siebie, pomimo negatywnej oceny rówieśników. Co ciekawe, zgodnie z badaniami, wzmacnianie systemu odporności młodych ludzi poprzez kształtowanie postaw oraz rozwijanie pożądaných cech stanowi najskuteczniejszy sposób pozytywnej profilaktyki (Tłuściak-Deliowska, 2018).

Beauvais porusza temat przemocy w przestrzeni wirtualnej z perspektywy nie tylko ofiary, lecz także agresora. Podróż „trzech pasztetów” w powieści zyskuje rozgłos medialny. Mireille, Astrid i Hakima są opisywane początkowo przez papierowy, a następnie internetowy dziennik *Le Progrès.fr*. Ich przygody zaczynają być relacjonowane przez spotykających je internautów, powstają specjalne hasztagi (#3pasztety), napotkani ludzie publikują tweety, zakładają grupy na Facebooku („Gdzie są trzy pasztety”?). Autorka powieści tworzy świat mediów na wzór realnej przestrzeni internetowej, w której pojawiają się zarówno komentarze pozytywne, jak i negatywne. Obecność okrutnych treści publikowanych przez powieściowych użytkowników mediów w powieści jest szokująca. Czytelnik na kartach książki zderza się z treściami, które potencjalnie może widywać w internecie:

– Za to komentarzy nie czytacie – przestrzega Słońce.

Mimo to zerkam na dziesięć pierwszych – pełno w nich różnych JA CIE ALE PASZCZAKI i tekstów w stylu W ZYCIU NIE ZJEM PASZTECIKA ROBIONEGO ICH REKAMI TAKIE MACIORY NA PEWNO SIĘ NIE MYJA (Beauvais, 2015/2017, s. 116–117).

Jednocześnie Beauvais wyraźnie wskazuje na mechanizmy rządzące internetową przemocą. Jak zauważa Julia Barlińska (2010), „szereg cech charakterystycznych dla okresu dojrzewania, w interakcji ze środowiskiem Internetu

wydaże się sprzyjać łatwości ujawniania wrogich zachowań w Sieci” (s. 12). Cechy osobowości nastolatków, które mogą wpływać na pojawianie się przemocy online, to m.in. ograniczona zdolność przyjmowania perspektywy innych osób, kształtująca się nadal zdolność do podejmowania refleksji nad sobą i swoim zachowaniem, relatywizm moralny czy skłonność do testowania granic, a także uleganie wpływom grup rówieśniczych (s. 12). Również środowisko sieci może wpływać na pojawianie się zachowań agresywnych – zapośredniczenie kontaktów przez komputer znacząco zmienia postrzeganie siebie i innych. Interakcje online cechuje anonimowość, która rozhamowuje przemoc. Pojawia się także niewielka ilość informacji zwrotnych od innych uczestników doświadczających przemocy, co w realnym kontakcie mogłoby powstrzymać agresję (mimika, gesty, dystans fizyczny, modulacja głosu itp.). Badacze piszą o tzw. „efekcie kabiny pilota”, czyli analogicznym stanie agresora do doświadczeń lotników, którzy nie mają bezpośredniego kontaktu z ofiarami zrzuconych przez siebie bomb (Barlińska, Lalak, Szuster, 2018). W tym przypadku w powieści Beauvais (2015/2017) o tych mechanizmach mówi się wprost:

Tak, wydaje się, że wszyscy prawdziwi, realni ludzie nas lubią. Taka przepaść jest między wpisami internetowymi a ludźmi, których spotykamy! (s. 199).

[...] gdy tylko ktoś mówi, że super z nas dziewczyny, silne, inteligentne i przebojowe, zaraz ktoś inny na jakimś portalu społecznościowym szybko pisze, że jesteście pokemony, pokraki, zdziury, pindy, szmaty, głupie cipy, spaślaki, tłuste świnię, brzydkie jak noc. Kim są Ci ludzie? Tajemnica, kompletna tajemnica. Czy za tymi masakrycznymi obelgami naprawdę są rzeczywiste osoby, które żyją, jedzą, śmieją się i tańczą? (s. 197).

Powieść przedstawia historię silnej i pewnej siebie bohaterki, którą krzywdzą okrutne komentarze internautów. Potencjalny czytelnik konfrontuje się z realnymi konsekwencjami możliwej cyberprzemocy, z której skutków może nie zdawać sobie sprawy. W tym wypadku komunikacja zapośredniczona przez media staje się w powieści przedmiotem refleksji etycznej, odbiorca mierzy się z prawdą, że ośmieszanie kogoś w cyberprzestrzeni ma taką samą klasyfikację moralną jak ośmieszanie innej osoby w komunikacji bezpośredniej. Taka świadomość również zaliczana jest do obszaru nabywanych przez nastolatków kompetencji medialnych (Gruhn, Brzózka-Złotnicka, 2014), co ponownie wskazywałoby na edukacyjną i psychoedukacyjną rolę tego utworu.

Powieść *Pasztety, do boju!* zwraca uwagę na jeszcze jeden ważny aspekt funkcjonowania nastolatków w świecie mediów społecznościowych:

W procesie rozwoju i wychowania na kształtowanie się wartości, postaw, zachowań dziecka i młodego człowieka tak duży wpływ mają informacje zdobywane za pośrednictwem technologii informatyczno-komunikacyjnych (Leksy, 2018, s. 120).

W powieści podkreślony zostaje element rozgłosu, który zyskała podróż nastolatek. O ich perypetiach piszą dzienniki internetowe, feministyczne blogerki, a także zwykli internauci. Cała fikcyjna narracja dookoła konkursu i wyprawy, jak już zostało wspomniane, nie jest jednoznaczna. Rozpoczyna się ona od artykułu ukazującego nominację jako szansę dla dziewczyn na zmianę swojego wizerunku, zadbanie o swoją figurę i wygląd. Szereg dalej publikowanych treści obecnych w książce przedstawia także obraźliwe komentarze czy dalsze skupienie na chudnięciu, m.in. „@top_model_news Jak się elegancko ubrać, kiedy jest się #pasztet?” (Beauvais, 2015/2017, s. 239). Drugi rodzaj publikowanych treści obecnych w powieści ukazuje inną perspektywę. „»Le Figaro« [...] »W czasach kiedy nękanie w szkole i kult wyglądu zastąpiły wzajemną pomoc i aspiracje intelektualne, trzy pasztety, jak same siebie nazywają, mogą wyrzucić wielki wpływ na młodzież, choć ich celu jeszcze nie znamy«” (s. 151). Pojawiają się również komentarze: „@lefigaro #3pasztety symptomem porażki systemu edukacyjnego”, „@metro Zainspirowane odwagą #3pasztety inne »brzydkie« nastolatki przerywają milczenie” (s. 222) oraz „@simonedegouges Smutno patrzeć na tych wszystkich, którzy chcieliby przemienić #3pasztety w księżniczki” (s. 239). Mireille, Astrid i Hakima wchodzi na paryską uroczystość bez metamorfozy, takie, jakimi są – „z wszystkimi waleczkami i pryszczami” (s. 247). Obecne w sieci i współtworzone przez nastolatki treści ostatecznie promują inne wartości niż idealne ciało czy doskonały ubiór. Jak trafnie konkluduje fikcyjna feministyczna blogerka Simone de Gouges: Mireille, Hakima i Astrid „w społeczeństwie obsesyjnie nastawionym na indywidualność i wielkie widowiska zdołały nadać wysoką rangę wartościom takim, jak dzielenie się z innymi, hojność i nadzieja na lepszy świat” (s. 270). Autorka powieści zwraca uwagę czytelników na konieczność refleksyjnego przyjmowania treści znajdujących się w przekazach medialnych, co, zgodnie z badaniami, stanowi wyzwanie dla współczesnych nastolatków; media kreują odbiorców, wspierając modele życia oparte na konsumpcjonizmie i hedonizmie (Wysocka, 2019). Beauvais wyraźnie ukazuje, że nie wszystkie treści dostępne w sieci służą dobru czytających. Równocześnie omawiana powieść ukazuje inną perspektywę spojrzenia na przekazy dostępne w świecie mediów. Fabuła podkreśla także potencjał rozpowszechniania treści w internecie, możliwość ekspresji siebie, współtworzenia kultury, ale i wpływu na innych

użytkowników przez udostępnianie oraz powielanie różnych danych i obrazów. Dostępność i atrakcyjność przekazów medialnych jest z jednej strony obciążona ryzykiem bezrefleksyjnego ich przyjmowania, a z drugiej stwarza okazję do nauki krytycznego doboru źródeł, a także partycypacji w kulturze i kreowania świata wirtualnego.

Analiza obecności nowych technologii w powieści Beauvais wyraźnie wskazuje na dwa przenikające się mechanizmy. Z jednej strony, nowoczesne technologie intensywnie wpływają na zawartość treściową oraz formalną powieści dla młodzieży. Utwór dla młodego czytelnika, jeśli za cel stawia sobie odzwierciedlenie rzeczywistości i próbę poruszenia odbiorcy, nie pozostanie wolny od tych oddziaływań, a często za temat obierze technologię, gdyż staje się ona nieodłączną częścią współczesnego dzieciństwa i dorastania. Z drugiej strony, nowe media i technologia zyskują coraz większy potencjał kulturotwórczy, stając się tematem różnorodnych tekstów kultury, w tym literatury. Analizowana powieść wydaje się jednak ukazywać coś więcej niż tylko przedstawienie stechnicyzowanego świata i czynienie zeń głównego tematu fabuły. Obecność technologii w tekście uzupełniona jest przez autorkę o subtelne treści wspierające rozwój kompetencji cyfrowych, psychoedukację dotyczącą cyberprzemocy czy ukazanie potencjału tworzenia i współtworzenia treści w sieci. Co ciekawe, kształtowana przez powieść narracja na temat technologii nie ma jednoznacznej wymowy. Autorka wskazuje na pozytywne aspekty korzystania z nowych mediów, takie jak opisywane wykorzystywanie potencjału technologii, tworzenie różnego rodzaju treści i kreowanie rzeczywistości przy możliwościach dotarcia do szerokiego grona odbiorców. Powieść równocześnie przedstawia zagrożenia płynące z cyfrowego świata, głównie te związane z przemocą oraz izolacją od świata zewnętrznego. Można więc zauważyć, że cyfrowość nie jest przedstawiona w tej pozycji czytelniczej ani w pełni technoentuzjastycznie, ani całkowicie technofobicznie, jak często dzieje się w spolaryzowanej debacie na temat kulturotwórczych potencjałów technologii (Bougsiaa, Kopciewicz, 2016). Zdaje się jednak, że trudno oceniać samą cyfrową kulturę mobilną, gdyż to ona wyznacza nowe warunki życia. „Nowe technologie informacyjno-komunikacyjne są [...] przestrzenią życia naturalną dla młodego pokolenia i nie ma możliwości powrotu »do przeszłości«, w której ich nie było” (Wysocka, 2019, s. 20). Nie ulega wątpliwości, że media społecznościowe przyczyniają się do wielu negatywnych zjawisk, takich jak osłabienie procesów poznawczych, uzależnienia, obniżenie nastroju (Cafek, 2021). Jednak, jak udowadniają badacze (m.in. Buckingham, 2008; Leksy, 2018; Pyżalski, Klichowski, Przybyła, 2014), technologia sama w sobie nie jest sprawczą i nie ma potencjału wywołania nieuchronnych zmian. Ważny jest kontekst wykorzystania i praktyki jej

używania, a także poziom dopasowania narzędzi cyfrowych do potrzeb rozwojowych dziecka.

Narracja o kulturze cyfrowej często oparta bywa na przekonaniach, ideologiach i lękach dorosłych (Bougsiaa, Kopciewicz, 2016). Wejście w ten dialog szans i zagrożeń oraz gloryfikacji i krytyki rzeczywistości imagologicznej jako takiej może pozostawić kulturę w impasie, a zadanie literatury jest zgoła inne. Powieść, zamiast oceniać, ma szansę pomóc nastolatkom w środowisku cyfrowości osadzić się, odszukać siebie, konstruować tożsamość w nowej rzeczywistości, często tak odrębnej od świata rodziców. Literatura może wskazywać na formy refleksyjnego użytkowania i wykorzystywania technologii, na potrzebę budowania balansu pomiędzy światem realnym a wirtualnym, również w zakresie budowania relacji rówieśniczych i rodzinnych. Ma także szansę wspierać młodych ludzi w uczestniczeniu w świecie cyfrowej kultury i relacji, współtworzeniu, rozpowszechnianiu i korzystaniu z treści, ale i krytycznym przetwarzaniu obecnych wzorców czy budowaniu mechanizmów kontroli i niwelowaniu zachowań ryzykownych oraz przemocowych w sieci. „Koniecznością staje się wychowanie świadomych i aktywnych uczestników kultury obrazu, co oznacza wyposażenie ludzi młodych w kompetencje przygotowujące do uczestnictwa w nowym układzie kulturowym” (Wysocka, 2019, s. 27). Wydaje się, że takie właśnie nowe, mniej powszechne zadanie literatury zaczyna wypełniać powieść *Pasztety, do boju!*.

Należy zauważyć, że powyższe omówienie dotyczy jednej powieści, która jest reprezentatywna dla nurtu współczesnej literatury dla młodzieży o wartościach psychoedukacyjnych. Utworów o podobnym charakterze przybywa, jednak, mimo ich rosnącej popularności, po takie pozycje (można przypuszczać) sięgają bardziej zaangażowani w dobór lektury nastolatki czy ich rodzice. Warto nadmienić, że jest to pozycja tłumaczona. Zasadne byłoby wzięcie pod uwagę przedstawienia świata nowych technologii również we wspomnianej wcześniej, najnowszej literaturze rodzimej oraz w szerszej gamie pozycji zagranicznych dostępnych na polskim rynku wydawniczym.

Bibliografia

- Barlińska, J. (2010). Młodzież w sieci – podłoże zachowań agresywnych i antyspołecznych. W: Ł. Wojtasik (red.), *Jak reagować na cyberprzemoc. Poradnik dla szkół* (s. 11–16). Fundacja Dzieci Niczyje.
- Barlińska, J., Lalak, D., Szuster, A. (2018). Jak skutecznie ograniczyć cyberprzemoc rówieśniczą? O efektywności metod aktywizujących kompetencje społeczne ze szczególnym uwzględnieniem empatii. *Dziecko Krzywdzone*, 17(1), 68–95.

- Barlińska, J., Szuster, A. (2014). *Cyberprzemoc. O zagrożeniach i szansach na ograniczenie zjawiska wśród adolescentów*. Wydawnictwa UW.
- Beauvais, C. (2017). *Pasztety, do boju!* (B. Sęk, tłum.). Dwie Siostry. (wyd. oryg. 2015).
- Boyd, D. (2014). *It's complicated: The social lives of networked teens*. Yale University Press.
- Buckingham, D. (2008). Nowe media – nowe postaci dzieciństwa? Zmieniające się środowisko kulturowe dzieci w erze technologii cyfrowej. W: M. J. Kehily (red.), *Wprowadzenie do badań nad dzieciństwem* (M. Kościelniak, tłum., s. 151–169). Wydawnictwo WAM.
- Całek, A. (2021). Pokolenie Z – próba diagnozy. *Zeszyty Prasoznawcze*, 64(1), 105–108.
- Cummins, A. (2014). Using young adult literature to provide case studies for discussion of bullying: An analysis of the 2014 Pura Belpré Award Winner. *Texas Journal of Literacy Education*, 2(1), 2–12.
- Dagel, M. J. (2012). The influence of digital communication on young adult contemporary fiction. *Graduate Research Papers*, 12. Pobrane 6 marca 2024 z: <https://scholarworks.uni.edu/grp/12>.
- Emge, D. (2004). Getting it said: The 30-second attention span. *Bookbird*, 42(2), 15–22.
- Gruhn, A., Brzózka-Złotnicka, I. (red.). (2014). *Katalog kompetencji medialnych, informacyjnych i cyfrowych*. Fundacja Nowoczesna Polska. Pobrane 2 listopada 2023 z: <https://katalog.edukacjamedialna.edu.pl/>.
- Kłobukowski, M. (2015). Wtajemniczenie w kulturę. Literatura dziecięca i młodzieżowa wobec szans, wyzwań i zagrożeń nowych mediów. W: M. Wróblewski, E. Kruszyńska, A. Szwagrzyk (red.), *Sztuka dziecięca i młodzieżowa a nowe media* (s. 17–30). WN UMK.
- Kopciewicz, L. (2016). Wstęp. W: L. Kopciewicz, H. Bougsiaa, M. Cackowska, T. Nowicki (red.), *Smartfon i tablet w dziecięcych rękach* (s. 9–18). WN Katedra.
- Koss, M., Teale, W. (2009). What's happening in YA literature? Trends in books for adolescents. *Journal of Adolescent and Adult Literacy*, 52(7), 563–572.
- Kostecka, W. (2015). Bohaterowie polskiej prozy dla dzieci i młodzieży jako użytkownicy nowych mediów. Rekonesans. W: M. Wróblewski, E. Kruszyńska, A. Szwagrzyk (red.), *Sztuka dziecięca i młodzieżowa a nowe media* (s. 39–52). WN UMK.
- Kruszyńska, E. (2015). Literatura dla dzieci i młodzieży w nowej rzeczywistości, nowa rzeczywistość w literaturze dla dzieci i młodzieży. W: M. Wróblewski, E. Kruszyńska, A. Szwagrzyk (red.), *Sztuka dziecięca i młodzieżowa a nowe media* (s. 75–88). WN UMK.
- Kulig, A. (2015). Pokolenie social media. Między codziennością a fikcją literacką (na przykładzie *Wszystkich lajków Marczuka* Pawła Beręsewicza). W: M. Wróblewski, E. Kruszyńska, A. Szwagrzyk (red.), *Sztuka dziecięca i młodzieżowa a nowe media* (s. 53–62). WN UMK.
- Latoch-Zielińska, M. (2020). Jednak czytają! Co, dlaczego i jak czyta współczesna młodzież?. *Filoteknos*, 10, 85–102.

- Majewicz, P., Wolny, J. (2017). Psychoedukacja jako płaszczyzna integracji działań psychologicznych, psychiatrycznych oraz pedagogicznych. *Humanum. Międzynarodowe Studia Społeczno-Humanistyczne*, 3(26), 29–48.
- Michel, M. (2014). Wzmacnianie czynników chroniących w tworzeniu bezpiecznej przestrzeni szkoły w programach liderów rówieśniczych w kontekście koncepcji „resilience”. *Resocjalizacja Polska*, 6, 101–120.
- Ogonowska, A. (2013). Edukacja medialna. Wprowadzenie do debaty. W: *Współczesna edukacja medialna. Teoria i rzeczywistość* (s. 10–49). WN UP.
- Olech, J. (2017, 5 września). *Kłamca i szpieg, Pasztety, do boju!, Tetrologia U4...* Joanna Olech poleca książki dla młodszych i starszych dorosłych. *Książki. Magazyn do Czytania*. Pobrane 2 listopada 2023 z: <https://wyborcza.pl/ksiazki/7,154165,22324372,klamca-i-szpieg-pasztety-do-boju-tetrologia-u4-joanna-olech.html>.
- Papuzińska, J. (1996). *Dziecko w świecie emocji literackich*. Wydawnictwo SBP.
- Papuzińska, J. (2006). Wpływ świata mediów na kształt książki dziecięcej i style jej odbioru. W: G. Leszczyński, D. Świerczyńska-Jelonek, M. Zajac (red.), *Książka dziecięca 1990–2005. Konteksty kultury popularnej i literatury wysokiej. Praca zbiorowa* (s. 13–31). Wydawnictwo SBP.
- Pyżalski, J. (2010). Polscy nauczyciele i uczniowie a agresja elektroniczna – zarys teoretyczny i najnowsze wyniki badań. W: M. Jędrzejko, D. Sarzała (red.), *Człowiek i uzależnienia* (s. 117–134). Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR.
- Pyżalski, J., Klichowski, M., Przybyła, M. (2014). *Szanse i zagrożenia w obszarze wykorzystania technologii informacyjno-komunikacyjnych (TIK), ze szczególnym uwzględnieniem aplikacji mobilnych (TIK-mobApp) przez dzieci w wieku 3–6 lat. Raport z badań finansowanych w ramach Innowacji Społecznych Narodowego Centrum Badań i Rozwoju (grant NCBiR/IS-1/2012)*. Pobrane 2 grudnia 2023 z: <https://repozytorium.amu.edu.pl/server/api/core/bitstreams/f42813e8-be75-4052-a48c-f2a69f5acc95/content>.
- Rish, R. (2019). Representation of media and technology in young adult literature. W: R. Hoobs, P. Mihaolidis (red.), *The international encyclopedia of media literacy* (s. 1–9). John Wiley and Sons. <https://doi.org/10.1002/9781118978238.ieml0202>.
- Szpunar, M. (2010). Cyberbullying – nowe technologie jako narzędzie stosowania przemocy psychicznej. W: J. Mucha (red.), *Nie tylko internet. Nowe media, przyroda i „technologie społeczne” a praktyki kulturowe* (s. 76–87). Nomos.
- Tłuściak-Deliowska, A. (2018). Profilaktyka bullyingu – w stronę społeczno-emocjonalnego uczenia się i pozytywnej dynamiki grupy rówieśniczej. *Dziecko Krzywdzone. Teoria, badania, praktyka*, 17(1), 46–67.
- Ungeheuer-Gołąb, A., Chrobak, M. (2012). Wprowadzenie. W: A. Ungeheuer-Gołąb, M. Chrobak (red.), *Noosfera literacka. Problemy wychowania i terapii poprzez literaturę dla dzieci* (s. 3–12). Wydawnictwo UR.
- Walrave, M., Heirman, W. (2009). Skutki cyberbullyingu – oskarżenie czy obrona technologii?. *Dziecko Krzywdzone. Teoria, badania, praktyka*, 8(1), 27–46.

Wrona-Polańska, H. (2013). Psychoedukacja jako forma promocji zdrowia. *Debata Edukacyjna*, 6, 78–88.

Wysocka, E. (2019). Młode pokolenie w kulturze imagologicznej. Wyzwania i zagrożenia rozwojowe. *Dydaktyka Informatyki*, 14, 11–29. <https://doi.org/10.15584/di.2019.14.2>.